

Győrffy Erzsébet

Az ér, sár és víz földrajzi köznevek Árpád-kori folyóvízneveinkben

1. Nyelvünk ómagyar kori állapotának vizsgálatát a szórványokban előforduló szavaknak, illetve a korai szövegelemeknek a tanulmányozása mellett a középkori oklevelekben található helynevek tanúságtételét felhasználva végezhetjük el. Ezek a tulajdonnévi értékű nyelvi elemek kiemelt fontossággal bírnak nemcsak a névtani, hanem a nyelvjárás-történeti kutatásokban is, hiszen jól lokalizálhatók, és keletkezésük idejét is többé-kevésbé ismerjük.

A diplomákban fellelhető helynevekben leggyakrabban felbukkanó szócsoporthoz a helyfajtáját megjelölő közszavak, azaz a földrajzi köznevek adják. Tanulmányomat e kategória elemzésének szenteltem, a fajtajelölő elemek gazdagsága miatt azonban csupán egy bizonyos jelentésmezőnek, a 'folyóvíz' jelentésű vízrajzi közneveknek néhány szavát vizsgálom meg.

A vállalt feladattal valójában hosszú időre visszanyúló szakirodalmi hagyományokhoz is kapcsolodom, hiszen a folyóvíznevekben előforduló köznevek iránti érdeklődés közel egyidejű a modern névtudomány megszületésével. A teljesség igényel nélkül említhetjük meg például STRÖMPL GÁBOR (1930), SZABÓ T. ATTILA (1942), KÁLMÁN BÉLA (1967), BÍRÓ FERENC (1997), VÖRÖS OTTÓ (1999) és mások ilyen irányú munkásságát.

2. Írásomban az Árpád-korból adatolt vízrajzi közneveket elsősorban tehát jelentéstani szempontból vizsgálom, ezzel összefüggésben azonban azok területi elterjedtségét, valamint kronológiai megoszlását is igyekszem bemutatni. Az elemzés alapjául szolgáló névanyagot a „Korai magyar helynévszótár” (KMHsz.) első kötetének, illetve GYÖRFFY GYÖRGY „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” (Gy.) című munkájának a 2–4. kötetében fellelhető folyóvíznévi adatokat felhasználva állítottam össze. Így nagyjából az ország kétharmad részére vonatkozó névállományt tudtam megvizsgálni. (Az általam nem vizsgált területeket a mellékelt térképen szürke tónussal jelöltem.)

A vízrajzi köznevek a folyóvíznevekben alapvetően kétfajta struktúrában jelennek meg. Tulajdonnevet alkothatnak egyrészt önállóan, pusztán a helyfajtáját megjelölve: F funkciójú névként ezek jórészt jelentéshasadással jöttek létre, ilyen például a Baranya vármegyei *Ér* víznev (1249/1291: *Er*, KMHsz. 1.). Jóval gyakrabban találjuk meg azonban a vízrajzi közneveket a kétrészes víznevek utótag-

jaként. Ezek a nevek szerkezetüket tekintve színesebb csoportot alkotnak: a fajtajelölő alaptag összekapcsolódhat a víz valamely sajátosságát kifejező előtaggal (S+F szerkezetű neveket alkotva, például 1270/1272: *Saruspotok*, KMHsz. 1.), illetve megnevező funkciójú, már létező víznévvel (így M+F szerepű helynév alakul, például 1326/1375: *Garadnapatak* < 1234/1243: *Grathna* víznév, KMHsz. 1.). Sajátos helyzet adódik akkor, ha a kétrészes nevek bővítményi tagja is létező kétrészes víznév: 1341/1347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125). Ebben az esetben — még ha az eredeti kétrészes víznév maga nem is adatolható — a nevet alkotó mindkét vízrajzi köznevet felvettem az adatállományba: így a *Hideg-víz pataka* név esetében a *víz* és a *patak* egyaránt szerepel korpuszomban. Amennyiben viszont ugyanannak a folyóvíznévnek a helyfajtáját jelölő utótagja birtokos személyjeles és anélküli alakban is szerepel (lásd például a Gömör vármegyei +1294/1471: *Csehpatak*, Gy. 2: 459 és 1266/283: *Cech potoka*, Gy. 2: 459, 545 neveket), ott az adatot csupán egyszer vettem figyelembe. Az említett szerkezet-típusok mellett — igen kivételes módon — néhány névben a vízrajzi köznév a megnevező funkciójú víznévhez mint előtag kapcsolódik: 1210: *Agduna* (Gy. 2: 563, 611).

HOFFMANN ISTVÁN a KISS JENŐ 60. születésnapjára írt tanulmányában a *patak* köznév részletező bemutatását már elvégezte (2003), így dolgozatomban ennek a vízrajzi köznévnek a vizsgálatától eltekintek, és a *patak* után leggyakrabban előforduló három vízrajzi köznévvel, az *ér*, *sár* és *víz* lexémákkal foglalkozom.

3. A *patak* után a legnagyobb számban használt elem az *ér* vízrajzi köznév: az Árpád-kori korpuszban 11 egy- és 49 kétrészes folyóvíznév alkotórésze.

Az *ér* már az egyik legkorábbi nyelvemlékünkben is felbukkan: első adatként a TESz. (de lásd még EWUng. és OklSz. is, vö. DHA. 150) a TA. *eri iturea* szerkezetében való előfordulást említi. Az alapítólevéllel foglalkozó kutatók véleménye megoszlik abban, hogy az *eri* nyelvi adat közszoí vagy tulajdonnévi értékű-e. Legutóbb HOFFMANN ISTVÁN foglalkozott az *eri itu* szerkezettel, s — elsősorban a hasonló szerkezetek hiánya miatt — inkább tulajdonnévnek tekinti a lexémát (2007: 44). Ugyancsak a XI. századból a TESz. a vélhetően hamis százdi alapítólevélből (1067/1267) származó *Homuser* adatot is közli — a DHA. azonban megvilágítja, hogy ez az adat egy halastó neve, így a folyóvíznevek csoportjában nem idézhető. Az EWUng. a DHA. nyomán a garamszentbenedeki alapítólevélből származó *Hucueru*¹ és *Woioser* (vö. DHA. 215) helynévi adatokat közli. Az 1131 előtről származó okleveleket feldolgozó DHA. tartalmazza továbbá a szekszárdi oklevélből (1061/1360/1390) a *Voyaser* (DHA. 168) és a

¹ Az *Ug-ér* ~ *Huku-ér* név adataihoz lásd 1075/+1124/+1217: *Huger* (DHA. 216–7), [1075]>1338: *Hucu fl. eru* (DHA. 205, 216), [1075]>1338, 1338: *Hucueru* (DHA. 204–5, 217).

pécsváradai alapítólevélbeli ([1077–95]>+1158//1403/PR.) *Mecler* [ɔ: *Meeler*]² (DHA. 79) előfordulásokat is. Az OklSz.-ban pedig az 1095-ös datálású *Tenerhere* helynevet idézik.

Az *ér* kronológiai megoszlását szemlélve azt találjuk, hogy az előzőekben említett források alapján egybeállított Árpád-kori adatbázisban csupán hat név adatolható a XII. század előttről. 14 esetben a név a XII. század első felében jelenik meg először, s majd az 1250–1300 közötti időszakban fordulnak elő jelentősebb számban (22 név), a következő ötven évben (1300–1350) ugyancsak hasonló számú elnevezés tűnik fel (18 adat).

Etimológiai szótáraink a szó származását illetően nem tudnak határozott állást foglalni, így vitatott eredetűnek mondják. Lehetségesnek tartják, hogy ősi örökség a finnugor korból (vö. fgr. *šerz vagy *särz 'patak; Bach', TESz.; fgr. *šerz vagy *šärz 'Bach', EWUng.); kapcsolatba hozhatónak vélik másrészt az ugyancsak finnugor előzményre visszavezethető *šärz 'véredény; Ader' jelentésű lexémával. LAKÓ GYÖRGY ezzel szemben a 'Bach' és az 'Ader' jelentésű lexémákról azt mondja, hogy valószínűleg két különböző eredetű szóval lehet dolgunk (MSzFgrE.).

Az *ér* víznevekben betöltött jelentését vizsgálva NEMES MAGDOLNA a szakirodalomban található jelentéseket összefoglalva a 'kis folyóvíz' általános jelentésmeghatározás mellett a szó árnyalatait is közli. Így a forrásokban találkozunk 1. 'a csermelynél is kisebb folyóvíz'; 2. 'keskeny, esetleg csak időszakos vízfolyás'; 3. 'vékonyan csörgedező, a forrástól elinduló víz'; 4. 'széles medrű időszakos patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vizenyős, mocsaras terület' értelmével is (2005: 54).³

A FNESz.-ben egy speciálisabb jelentést olvashatunk, utalást találunk ugyan is a vízmeder anyagára is: 'lusta folyású, iszapos medrű folyóvíz'. KÁLMÁN BÉLA vizsgálatai eredményei szerint pedig az *ér*-rel lassú folyású, alsószakasz jellegű kisebb folyóvizeket neveztek meg (1967: 346).

Az ÉrtSz. és az ÚMTsz. a NEMES által megadott negyedik jelentést ('széles medrű időszakos patak, amelyet árvíz v. talajvíz táplál, ill. a mellette elterülő vi-

² Lásd továbbá az [+1077–95]/+1158//XV.: *Meeler*, [+1077–95]/+1158//XVII.: *Meder*, [+1077–95]/+1158//XVIII.: *Meelek* adatokat is (vö. DHA. 79).

³ NEMES 5. jelentésként a 'nadasban vágott, kb. másfél méter széles vízi út' definíciót adja meg, 6.-ként pedig 'rétek nedves időkben süppedékes része' szemantikai tartalmat kapcsolja hozzá (2005: 54–5). E két jelentés azonban nem sorolható a 'folyóvíz' jelentésmezőhöz, noha bizonyos tekintetben összefügg vele. Szótáraink közül csupán az ő munkája utal arra, hogy más objektumfajták megnevezéseiben is találkozhatunk ezzel a földrajzi köznévvvel: egyrészt 'szántóföldben levő szikes sáv', másrészt 'hasadék a sziklában' jelentésben (i. m. 55). Az *ér* más jelentésben való használata már az Árpád-kori anyagban is jelentkezik: bihari mocsarat, tavat nevez meg például az 1295: *Galnaer*, halastavat a Csongrád vármegyei 1075/+1124/+1217: *Hosiouer* esetében (KMHsz.).

zenyős, mocsaras terület’) csupán az Alföldre korlátozza. Ennek a területnek a kiemelését az *ér* jelentésének meghatározásakor minden bizonnyal a TESz.-nek a szó földrajzi elterjedtségére utaló megjegyzése indokolhatja: „nyelvjárási szinten csak a Tisza vidékén él”.

Az Árpád-korban végzett vizsgálataim azt mutatják, hogy az ország más területein is előfordult: így Arad (1), Baranya (2), Békés (3), Bereg (2), Bihar (10), Bodrog (1), Borsod (5), Csongrád (2), Esztergom (2), Fejér (4), Gömör (3), Győr (4), Heves (6), Hont (2), Komárom (6), Moson (1), Nógrád (1), Nyitra (5) vármegyékben. (Lásd ehhez az 1. térképet!) A mai megyei helynévtárakban pedig kivétel nélkül találunk olyan vízneveket, melyekben az elemzett köznévi szerepel. Mindez azt mutatja, hogy a TESz. által jelzett területi megkötés aligha fogadható el.

Az Árpád-kori vármegyéket szemlélve azt láthatjuk, hogy a két legnagyobb folyónk mellett elhelyezkedő vármegyékben fordulnak elő leggyakrabban az *ér* vízrajzi köznévvvel alakult víznevek: egyrészt a Tisza mentén Bereg–Heves–Borsod–Békés–Csongrád, illetve a Duna mellékén Moson–Győr–Komárom–Esztergom–Hont–Nógrád–Fejér–Baranya vármegyék területén. Az ezen kívül fennmaradó négy vármegyében azonban ugyancsak találunk valamilyen nagyobb folyót: Aradban a Marost, Biharban a Köröst és a Berettyót, Gömörben a Sajót, Nyitra vármegyében pedig a Nyitrát.

Ezt azért tartom kiemelendőnek, mert az *ér* névrészt tartalmazó vizek többsége valamely nagy folyó mellékvíze, így a fentebb idézett jelentések közül az Árpád-korban is minden bizonnyal meglévőnek tekinthetjük azt, mely arra utal, hogy ezeket a folyóvizeket — amelyek vélhetően időszakosan ki is száradhattak — nagyobb folyó (ár)vize táplálja. Az *ér* által jelölt vizek jó része azonban igencsak állandó, sőt kifejezetten hosszú vízfolyásokra is vonatkozik. Erre legjobb példát az Arad vármegyében adatható +1247/+1284//1572: *Zarrazer* (KMHsz. 1.) nevű folyó nyújtja, mely 200 km hosszúságú, de megemlíthetjük akár a bihari 1265: *Eer* (KMHsz. 1.) folyóvizet is.

Összefoglalásképpen tehát azt mondhatjuk, hogy noha az *ér* által jelölt vizek mérete különböző lehet (a csermelynél is kisebb víztől a nagyobb vízfolyásig), fontos megkülönböztető tulajdonságuk, hogy vízmennyiségüket a közelükben lévő más nagy(obb) vízfolyás szabályozza. Ennek nem mond ellent az imént említett, nagy távolságot bejáró *Száraz-ér* nevű folyó sem, ugyanis — amint arra a név elemzése kapcsán KISS LAJOS utalt — a Marosból kiszakadó *Száraz-ér* vize elapad a Maros alacsony vízállásakor (vö. FNESz.).⁴ A lexéma területi eloszlá-

⁴ Borsod vármegye adatai között is találunk *Száraz-ér* elnevezésű vizet: 1323: *Zarrazer* (KMHsz. 1.), a víz kiszáradó voltára való utalás azonban nem tartozik az *ér* utótaggal alakult nevek tipikus előtagfunkciói közé. A kétrészes nevek csoportja igen gazdag a bővítményi rész által kifejezett szemantikai tartalom szempontjából, így az *ér* jelentésének meghatározásában nemigen támasz-

sából emellett arra is következtethetünk, hogy nem az Alföldön folyó vizeket jelölték e vízrajzi köznévvel, hanem általában az alföldi jellegű síkvidékeket át-szelő vízfolyásokat (vö. ugyanakkor TESz.).

4. Ugyancsak a Tihanyi alapítólevélből idézik első (helynévi) előfordulását a *sár* földrajzi köznevünknek is: *Sar feu* (Oklsz., TESz., EWUng., vö. DHA. 150). A KHMsz.-re és GYÖRFFY történeti földrajzára alapuló adatbázisomban csupán három további adat származik a XI. századból: az 1067 körülre tehető, vélhetően hamis százdi alapítólevélbeli *Saar* (vö. DHA. 180), míg a másik kettőre a hamisítványnak tekintett 1093-as bátai oklevélben bukkanhatunk: +1093/1367>1393, +1093/1367>1408: *Saar*, +1093/1367>1395, +1093/1367>1411: *Sar* és *Saruize* (DHA. 292–3). A DHA. ezeken kívül közli még Tolna vármegyéből a Tihanyi alapítólevél Szent László korára hamisított változatából (+1092/+1274//1399) származó *Saar* adatát is (DHA. 284). Ez utóbbi kettő esetleg azonos lehet a TA.-ban említett vízzel.

A XII. századból is mindössze hat előfordulására bukkanok e lexémának. A XIII. század első felében négy újabb név tűnik fel, 1250 és 1300 között pedig hét elnevezés. Az Árpád-kor utolsó ötven évéből ugyancsak négy első előfordulás származik.

A csuvasos jellegű török **šar* vagy **šār* szóból alakult lexéma 'sáros folyóvíz' és 'mocsár, vizenyős terület' jelentésben szerepel az ómagyar kori helynevekben (vö. TESz.), a két szemantikai tartalom szétválasztása azonban vélhetően nem minden esetben tehető meg. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” emellett elképzelhetőnek tartja azt is, hogy a *Sár*, *Sárvíz*, *Sárpatak* típusú nevekben a *sárga* színnév szerepel. Ezt akár fel is tételezhetnénk, hiszen — ahogy a TESz. is utal rá — „a sáros víz sárgás színe alapján a két szó keveredésére is gondolhatunk”. A régi magyar víznévrendszert figyelembe véve azonban ezt az értelmezést fenntartásokkal kell kezelnünk.

Az Árpád-kori korpusz folyóvízneveiben egy kivételtől eltekintve a *fehér* (1299: *Feyerkeres*, KMHsz. 1.) és a *fekete* (1247/1250 PR.: *Feketig*, KMHsz. 1.) melléknevek szerepelnek.⁵ Míg az előbbi sellózó, habzó vízfolyásra utal, addig a második színnévvel azt fejezik ki a névadók, hogy a vízben jelentős mennyiségű szerves anyag vagy vasvegyület bomlási terméke található; de *feketé*-nek nevez-

kodhatunk erre a szempontra. Találkozunk olyan névvel, melynek előtagja a víz méretére ([+1077–95]/+1158//XV.: *Meeler*, KMHsz. 1.), hőmérsékletére (1342: *Hydegher*, KMHsz. 1.) vagy mozgására (1284/1410: *Chorgue er*, 1343: *Sebeserpataka*, KMHsz. 1.) utal. A folyómeder alakjára találunk utalást a 1323: *Tekeruser* névben (Gy. 2: 323, 439); a vízparti növényzet jelenik meg a 1295/1423: *Kerthweler* (KMHsz.) esetében, míg a vízben élő állatvilág szolgáltatta a motivációt az 1228/1491: *Fergesher* (Gy. 2: 564, 606) elnevezéshez. Gyakran a 'víz lokális viszonya valamely más helyhez' szemantikai tartalom fejeződik ki az *ér* utótagú nevekben: [1262]/1262: *Warodhere*, 1326: *Kuzeper* (KMHsz. 1.).

⁵ A FNESz. névanyagát átvizsgálva ugyanezt tapasztalhatjuk.

hetik azt a patakot is, amely gyakran kiszárad, s így fekete a medre; emellett a melléknév a víz szennyezett, piszkos voltára is utalhat (vö. FNESz.). Egy esetben a *kék* szín is szerepel ómagyar kori víznév előtagjaként: 1311/1323: *Kekallo* (KMHsz. 1.). Fontos megjegyeznünk azt is, hogy színnév önmagában, tehát a hely fajtáját jelölő köznévi vagy a vizet magát megnevező tulajdonnévi utótag nélkül soha nem válik folyóvíznévvé, így a *Sár* típusú nevek kapcsán a víz színére való utalást vélhetően kizárhatjuk a szóba jövő szemantikai tartalmak közül.⁶

Véleményem szerint az Árpád-kori folyóvíznevekben a *sár* pusztán a fentebb bemutatott földrajzi köznévi értelemben szerepel. Ha volt is valaha szemantikai kapcsolata a *sárga* színnévvvel, ez ekkorra már minden bizonnyal elhomályosulhatott. Ezt támaszthatja alá az 1291: *Feketesaar* név is (Gy. 2: 458, 501), névrendszertanilag ugyanis kizárhatjuk, hogy két színnév kapcsolódjon össze kétrészes víznévvé.⁷

A *sár* vizsgálata során arra az érdekes sajátosságra figyelhetünk fel, hogy az elnevezések nagy részében a vízrajzi köznév önmagában vált tulajdonnévvé. Az Árpád-kori névanyagban található 24 név közül tíz alakulhatott jelentéshasadással, a csoportba tartozó neveknek tehát majd a fele F funkciójú *Sár* víznév. Három név esetében a köznévhöz a *-d* helynévképző járult (1338/1339: *Sard*, KMHsz. 1.). A további négy név esetében a *sár* utótag olyan előtaghoz kapcsolódik, mely a víz méretére (1255: *Nogsar*, KMHsz. 1.), színére (1291: *Feketesaar*, Gy. 2: 458, 501) vagy lokális helyzetére (1274: *Selyzy sar*, KMHsz. 1.) utal. Három elnevezés M+F struktúrával jellemezhető, azaz a már létező *Sár* víznév a *vize* köznévvvel egészült ki (pl. +1093/1367>1411: *Saruize*, KMHsz. 1.). Sajátos helyzetűek a Fejér vármegyei 1192/1374/1425: *Sar* (Gy. 2: 322, 350, 353) mocsaras víz ágainak a megnevezései: 1276: *Eleusar* (Gy. 2: 322, 358), 1192/1374/1425: *Cuzepsar* (Gy. 2: 322, 358), 1276: *Mugsar* (Gy. 2: 322, 358), 1192/1374/1425: *Magnum Sar* (Gy. 2: 322, 358), e nevek ugyanis S+M szerkezettel írhatók le.

⁶ Természetesen nem lehetetlen, hogy már a korai ómagyar korban is léteztek olyan kétrészes folyóvíznevek, melyekben a *sárga* színnév szerepel, ahogy a kínai *Huangho* is tulajdonképpen 'Sárga-folyó' (vö. KÁLMÁN 1973: 133). A mai gyakorlatban a sáros vizű folyókat azonban a *szőke* az 'iszaptól kissé szennyezett, sárgás (víz)' jelzővel nevezzük meg, így például a Tiszát gyakran *Szőke-Tisza* néven említjük, a FNESz.-ben pedig találkozhatunk a *Szőke-forrás* összetétellel. Meg kell ugyanakkor említenünk, hogy a mai helynévtárakban a *sárga* lexémát tartalmazó folyóvíznevekre is bukkanhatunk: a Szabolcs-Szatmár megyei Fehérgyarmati járás anyagában az 1864-es adatolású *Sárga-patak* névvel találkozunk (FJFN. 23), a Heves megyei *Sárga-folyás* elnevezést pedig kataszteri térképen olvashatjuk (HMFN. IV, 6/219).

⁷ A *sár* 'sárga' > *Sár* 'víznév' > *Fekete-Sár* típusú nevek létét már korábban kizártam, az adatok ugyanis azt mutatják, hogy színnév önmagában nem vált egyrészes, a víz valamely tulajdonságát kifejező folyóvíznévvé.

A sár területi előfordulásait térképre vetítve azt láthatjuk, hogy tizennégy vármegyéből vannak adataink. Moson (1), Győr (1), Komárom (1), Esztergom (1), Bars (3), Pest (2), Fejér (5) megyék valamelyest összefüggő régiót alkotnak. Ezenkívül az ország különböző pontjain is felbukkan víznevekben e földrajzi köznév: Bács (1), Bereg (1), Bihar (1), Bodrog (2), Borsod (1), az erdélyi Fehér megye alsó része (1), Gömör (2), Heves (1). (Lásd a 2. térképet!)

5. Az általam vizsgált Árpád-kori korpuszban a harmadik leggyakrabban megjelenő vízrajzi köznév a víz: harmincnégy névben szerepel elő- vagy utótagként.

Uráli ősiségű (**βete* TESz., lásd még UEW.) szavunk jelentését kutatva többnyire a legáltalánosabb meghatározással találkozunk: 'folyó' (Ball., RMGI.), 'vízfolyás, állóvíz' (FNESz., ÉrtSz.). NEMES MAGDOLNA ezzel szemben a víz lexéma négy jelentését sorolja fel doktori disszertációjának földrajzi köznévi szótárában: 1. 'folyó vagy állóvíz', 2. 'vízfolyás, patak', 3. 'árok', 4. 'vízállás, tó' (2005: 195).

A TESz. — s ennek nyomán az EWUng. — a szó legkorábbi előfordulása-ként a Halotti beszéd közzsói használatú *vize* szavát közli; kiemelendő azonban, hogy a szótár helynévi adatot e helyen egyáltalán nem említ. A helyneveket is szép számmal bemutató OklSz.-ban az első helynévi használatot tükröző adat az 1223/1243-as oklevélből származó *Sarwiz* név. Az Árpád-kori Magyarország 39 vármegyéjének adatállományában nem találunk az OklSz. által említett adathoz korábbi, ugyanis a Bodrog vármegyei *Saruize* az 1093-as hamis bátai oklevélben (+1093/1367>1411) szerepel (DHA. 293).

A XIII. század első ötven évéből három adat származik (kettő hamis oklevélből), míg a század második felében további kilenc névben fordul elő első ízben a víz. A legtöbb elnevezés az 1300 és 1350 közötti periódusból adatható: 21 ilyen nevet találunk, ami az összes név közel kétharmada.

Víz köznevünk Árpád-kori folyóvíznevekben való előfordulásáról a névanyag tüzetes vizsgálata adhat mélyebb ismereteket. A harminc elemet számláló korpusz 23%-ának, azaz hét név esetében a víz utótaghoz a víz valamely érzékszervvel felfogható sajátosságát kifejező előtag kapcsolódik, emellett a nevek jelentős többségében (70%, azaz 21 névben) azonban e köznév már létező víznévvel alkot kétrészes nevet. Két név (7%) pedig sajátos szerkezettel rendelkezik, ezekről alább bővebben szólok.

Az S+F szerkezettel jellemezhető [1265]/1265: *Ereztewenwys* (Gy. 3: 139), 1295/1315: *Kechewyzy* (Gy. 2: 459, 514, 530), 1336/1456: *Malumvize* (Gy. 4: 122), 1326: *Sceles uiz* (Gy. 4: 586, 659), 1296/1413: *Hydegvyz* (Gy. 2: 100), 1341/1347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125) elnevezések a víz folyási irányára, a folyómeder méretére vagy a víz hőmérsékletére utaló bővítményi rész és a vízrajzi köznévi alaptag összetételéből szintagmatikus szerkesztéssel létrejött folyóvíznevek. Ezekben az elnevezésekben a víz névrész feladata pusztán a hely

fajtájának megjelölése. A típus jellemző vonása, hogy a köznévi többnyire formáns nélküli alakban fordul elő.

A második csoportba azok a nevek tartoznak, amelyek létrejöttekor egy már létező (legtöbbször egyrészes) víznév egészült ki a *víz* köznévvvel. Az idesorolható elnevezések elsődleges alakjai között találunk jövevényneveket (1320: *Ganna wize*, 1333: *Hornadyze*, 1332: *Idawyse*, 1284: *Tarchauze*, KMHsz. 1.), illetve belső keletkezésű egy- (1317: *Eguruize*, 1330: *Keurusuizy*, 1338/1396: *Erwyze*, +1093/1367>1411: *Saruize*, KMHsz. 1.) és kétrészes (1334: *Berekyovize*, 1261/1271: *Heuiouize*, 1248/326: *Sayouvyze*, KMHsz. 1.) névalakokat. Az utótag e nevekhez birtokos személyjeles formában (*vize*) kapcsolódik.

A *víz* ~ *vize* utótag értelmezéséhez BENKŐ LORÁND két ízben is fűzött megjegyzéseket. Egyrészt egy **Szamosvíz* típusú nyelvi adat mögött a 'Szamos nevű folyónak a vize mint anyag' jelentést tételezi fel (vö. 1998: 154). A *Gagy* víznevet feltáró munkájában ezzel szemben arra hívja fel a figyelmünket, hogy az elnevezés mellett a *vize* utótag csak akkor szerepel, „ha a mellette lévő helységtől akarják megkülönböztetni” (1998: 138). Hasonló véleményt fogalmazott meg KÁLNÁSI ÁRPÁD is a Szatmár megyei történeti víznévkinccs elemzésekor: „Az adatok egy részében a *víz* nem tartozik szervesen a névhez, csupán minősítés” (1996: 154).

Az Árpád-kori anyag BENKŐ és KÁLNÁSI megállapításait igazolja, hiszen az M+F szerkezetű kétrészes *vize* utótagú nevek egyrészes M struktúrájú nevekkel váltakoznak, pl. 1247/1331: *Yda* ~ 1332: *Idawyse* (KMHsz. 1.). Az ide tartozó elsődleges nevek — legyenek azok jövevény- vagy belső keletkezésű nevek — többnyire nem utalnak arra, hogy vizeket jelöljenek,⁸ az oklevél írója ezért az érthetőség kedvéért szabályos fajtajelölőként használja a *vize* utótagot. Emellett — s ezzel összefüggésben — a nevek egy része homonim viszonyban is áll a közelében fekvő településsel, így a településnév–víznév elkülönítést szolgálhatta a hely fajtáját megjelölő alaptag (1320: *Ganna wize*, KMHsz. 1.; 1336/1456: *Thechewvyze*, Gy. 4: 412, 422).

TÓTH VALÉRIA Zala megye régi folyóvízneveit bemutató írásában ugyancsak megkérdőjelezi a *víz* ~ *vize* köznévnél a névhez tartozását. Korpuszának *Sár-víz-patak*, *Széles-víz-patak* tagjai ugyanakkor arra a következtetésre juttatják a szerzőt, hogy „ha része is volt ez a lexéma [ti. *víz*] a víznévnek, utóbb elveszítette földrajzi köznévi szerepét, s ez magyarázhatja a víznév kiegészülését egy általánosabb 'vízfolyás' jelentésű szóval” (2003: 94). Az Árpád-kori névanyagban csupán egy név reprezentálja ezt a jelenséget: 1341/347: *Hydegwyzpataka* (Gy. 3: 40, 125).

⁸ A kétrészes *jó* fajtajelölőt tartalmazó nevekben az utótag jelentése már az ómagyar korban elhomályosulhatott, így ezeket a névhasználók már egyrészes neveknek tekinthették. Ezt jelzi a nevek hangalakjának megváltozása is (lásd például *Berek-jó* > *Berettyó*, *Hév-jó* > *Hejő* ~ *Hájó*).

Két név — sajátos szerkezeténél fogva — külön említést érdemel. A *Vízág* ([+1235]/1350/1404: *Wysag*, KMHsz. 1.) elnevezés előtagja — ha helyes egyáltalán a név interpretációja — önmagában is víznévi szerepű és a vizsgált köznévből jelentéshasadás útján keletkezett, majd az *ág* utótaggal kiegészülve két-részes víznevet hozott létre. A másik név a *Vízszamos* (+1263/+1324/1580: *Wyszamus*, Gy. 2: 149),⁹ amely bizonyára a *Szamos* víz- és településnév zavaró egybeesésének a megszüntetésére született sajátos alakulat. BENKŐ LORÁND szerint a névalakulás több szempontból is kivételes módon ment végbe, hiszen részben az azonosalakúság szokásos egyoldalú feloldása helyett — azaz ahelyett, hogy csupán az egyik *Szamos* nevet változtatták volna meg — a változás mindkét alakot érintette. Így jött létre a *Szamosfalva* településnév mellett a víz megnevezésére a várható **Szamosvíz* vagy **Szamos vize*¹⁰ helyett a *Vízszamos* elnevezés. Ez a víznévi forma azonban sajátos szerkezetével olyannyira különbözött a magyar víznévrendszer alaptípusaitól, hogy nem is bizonyult életképesnek, és a víz megnevezésére az eredeti *Szamos*-t használták továbbra is (vö. mindehhez BENKŐ 1998: 154–5).

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy a csekély számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a nevek többségében a *víz* ~ *vize* elem az oklevelekben csupán az egyértelműsítés eszköze¹¹ — akárcsak más esetekben a *patak* ~ *pataka* lexéma: 1255: *Thoruuam* [ɔ: *Thornuam*] (Gy. 3: 40, 111) ~ 1341/1347: *Turnapataka* (Gy. 3: 40, 125).¹² Elsősorban az oklevelek nyelvi arculatát jellemezheti a nevek ily módon történő kiegészülése, az írott forma mögött azonban alkalmi, esetleg állandó jelleggel valós névhasználatot is feltételezhetünk.

⁹ GYÖRFFY GYÖRGY a név előtagjában a R. m. *visz* 'vissza[folyó]' szót véli felfedezni (Gy. 2: 43), a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című munka közlétevéi ehhez a denotátumhoz a *Víz* ~ *Vissz* ? -*Szamos* olvasatot kapcsolják (HA. 2: 26).

¹⁰ BENKŐ a név elemzése során azt a tényt, hogy nem a **Szamosvíz* forma jött létre, azzal magyarázza, hogy ez egybeesett volna a köznévi, a 'Szamosban folyó víz mint anyag' összetétellel, a **Szamos vize* szerkezet elutasítását pedig arra vezeti vissza, hogy az a homonim szó szerkezettel mutatott volna egyezést: ebben az esetben pedig laza szerkezetnek tekinthető csupán, s nem valódi tulajdonnévnek (1998: 154). A homonímiának mint egyetemes magyarázó elvnek a használatával meglátásom szerint óvatosan kell bánnunk, hiszen a nyelv nem törekszik mindig az azonos alakok megszüntetésére (lásd pl. az 1329: *Kuleseer* víznév és az 11381/329: *Kuleser* településnév homonímiáját Bihar vármegyében). Másrészt pedig a víznevek gyakran éppen a BENKŐ által lazának minősített szerkezetekből alakulnak ki.

¹¹ BALÁZS JÁNOS értelmezőnek mondja ezeket az utótagokat (1963), J. SOTLÉSZ KATALIN azonban elutasítja ezt a terminust, ugyanis az más értelemben már használatos (1979: 112). KISS LAJOS genus proximumnak nevezi (1999: 206), míg DEME LÁSZLÓ után a névtartozék terminust használhatjuk a kérdéses elem megnevezésére (1989).

¹² Az Árpád-kori korpuszban a *víz* és a *patak* vízrajzi köznevek az említett funkcióban nem mutatnak váltakozást, csupán egyetlen név esetében bukkan fel a forrásokban mindkét forma: 1312: *Burpathaka* (Gy. 3: 180) és 1310: *Bor vyz*e (Gy. 3: 152, 218).

A vizsgált vízrajzi köznévi szóföldrajzi megoszlásáról elmondhatjuk, hogy a víz lexéma egy jól körülhatárolható területen jelentkezik gyakrabban: Közép-Észak-Magyarországon találunk egy nagyobb régiót, Abaúj (4), Borsod (3), Gömör (4), Heves (5), Hont (3), Pest (2), Pilis (1) vármegyék területén. Az itteni magas előfordulási arányát vélhetően a jövevénynevek nagyobb számával magyarázhatjuk (vö. GYÓRFFY 2004, PÓCZOS 2003, 2004). Emellett felbukkan a víz lexéma négy Máramaros vármegyében adathozható, továbbá három bihari és két baranyai név utótagjaként is. Egy-egy névben pedig megjelenik Bodrog, Doboka, Kolozs vármegyék és az erdélyi Fehér megye felső részének névanyagában is. (Lásd a 3. térképet!)

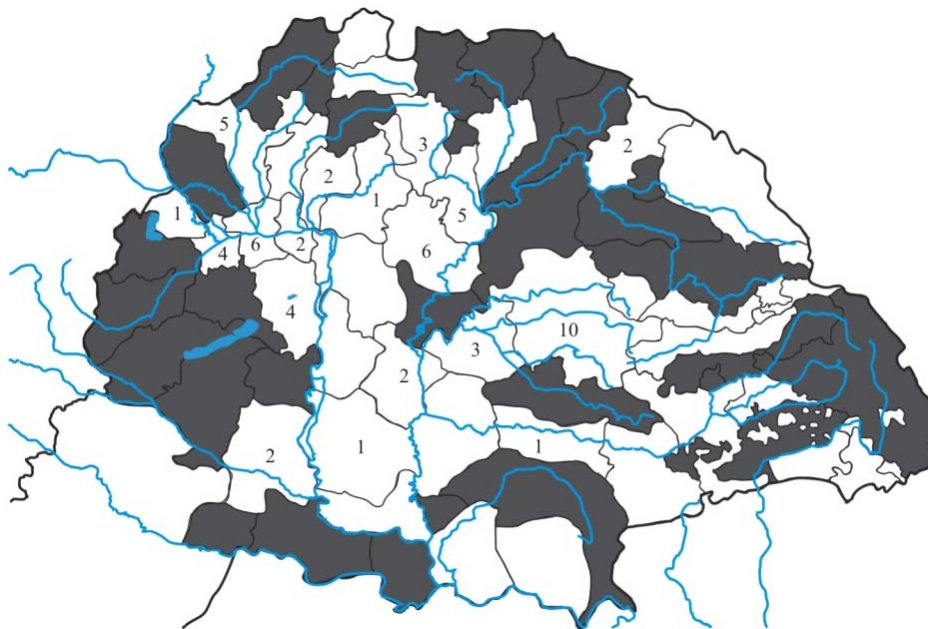
6. A dolgozat zárásaként arra kell felhívnom a figyelmet, hogy az általam bemutatott eredmények mindaddig nem tekinthetők teljesnek, amíg a többi vármegye folyóvíznévi anyagát be nem vonjuk az elemzésbe, hiszen teljes képet az egész Kárpát-medence névanyagának feldolgozásával kaphatunk.

Érdeemes lenne ezenkívül az itt bemutatott *ér*, *sár* és *víz* földrajzi közneveket teljes használati körükben megvizsgálni, azaz nemcsak a folyóvíznevekben, hanem a mocsarak, tavak, állóvizek stb. alkotóelemeként betöltött szerepüket, sőt akár településnévként való előfordulásukat is elemezni, ugyanis „Hajlamosak vagyunk arra, hogy a nyelvünkben lévő szavakhoz és kifejezésekhez konkrét, precíz jelentést és egyértelmű határokat rendeljünk, melyek megkülönböztetik őket a többi szó és kifejezés jelentésétől. Csakhogy a sajátosságok nem alkotnak kicsi, jól körülhatárolt osztályt, nagyon sokszor nehéz is lebontani a szójelentést kisebb részekre” (O’GRADY 1993: 217).

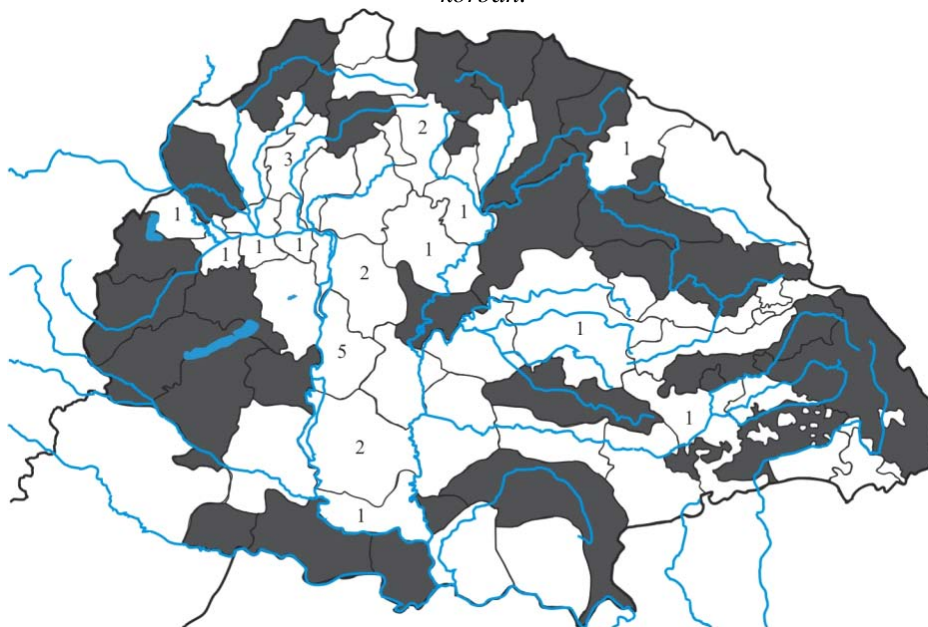
Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
Ball. = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II.* Bp., 1867–1872.
BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
BÍRÓ FERENC (1997), Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. *MNyj.* 34: 93–114.
DEME LÁSZLÓ (1989), Névtérjedelem és névtartozékok. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183: 282–6.
DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÓRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp., 1959–1962.
EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1993–1995.
FJFN. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei.* Debrecen, 1984.
FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.

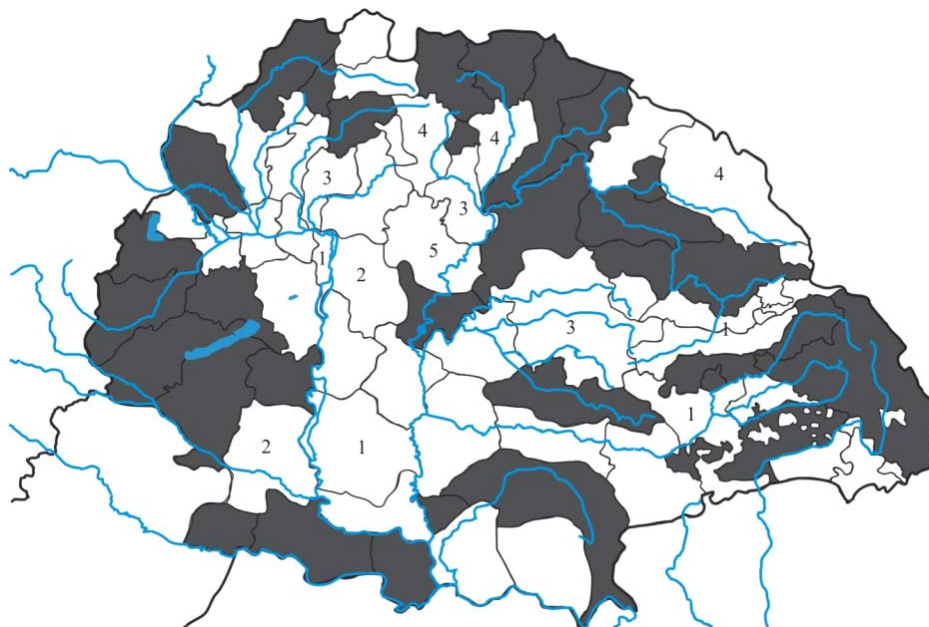
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129–44.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Debrecen, 1999.
- HMFN. IV. = *Heves megye földrajzi nevei IV. A Gyöngyösi járás. Hatvan és környéke.* Eger. Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. MNyTK. 181. sz. Bp., 1988.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Patak.* In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Mortis* birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben. *MNyj.* 44: 29–67.
- KÁLMÁN BÉLA (1967), Helynévkutatás és szóföldrajz. *NyudÉrt.* 58: 344–50.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa.* Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük.* Debrecen.
- KISS LAJOS (1999), A középkori *Promontorium Varadiense* magyarul. In: KISS LAJOS, *Történeti vizsgálódások a földrajzi nevek körében.* Piliscsaba. 203–7.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III.* Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- NEMES MAGDOLNA (2005), *Földrajz köznevek állományi vizsgálata.* Debrecen. Kézirat.
- O’GRADY, WILLIAM (1993), The Study of Meaning. In: *Contemporary Linguistics: An Introduction.* Szerk. O’GRADY, WILLIAM–DOBROVOLSKY, MICHAEL. New York. 242–5.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz.* Bp., 1902–1906.
- PÓCZOS RITA (2003), A Sajó vízrendszerének nyelvi rétegei. *MNyj.* 41: 487–96.
- PÓCZOS RITA (2004), A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. In: *Helynévtörténeti tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 105–27.
- RMGl. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR, *Régi magyar glosszárium.* Bp., 1984.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- STRÖMPL GÁBOR (1930), Helyneveink vízrajzi szókincse. *Hidrológiai Közöny* 9: 113–28.
- SZABÓ T. ATTILA (1942), *A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse.* Kolozsvár.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–1976. IV. *Mutató.* Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ.* 25: 89–94.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–.* Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I.* Bp., 1986.

1. térkép. Az ér helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

2. térkép. A sár helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

3. térkép. A víz helynevekbeli előfordulása a Kárpát-medencében a korai ómagyar korban.

